

MÜXTƏLİF DİLLƏRDƏ TƏSİRLİ-TƏSİRSİZ FEİLLƏR VƏ QARŞILIQLARI (Azərbaycan və fransız dillərində)

Xülasə

Fransız və Azərbaycan dillərində feilin mənası onun leksik-semantik və qrammatik-funksional rolunu müəyyənləşdirir. Azərbaycan dilində eyni bir feilin təsirli-təsirsiz konstruksiyalarda kəsb etdiyi leksik-semantik xüsusiyyətləri izləmək və onların fransız dilində qarşılığını müəyyənləşdirmək çox önəmlidir. Azərbaycan dilində eyni bir feilin təsirli-təsirsiz mənələrdə işlənməsi haqda müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Lakin bir sıra təsirli feillərdən sonra vasitə-təsirsiz tanımlı işlənməsi məcburi deyil. Konstruksiya daxilində feillərin bir sıra qanunauyğunluqları yaranır. Bir qrup feillərin semantikasının vasitə-təsirsiz tamamlığı cümlədə iştirakından asılı olması, vəziyyətə, kontekstə əsasən bərpası mümkün olan və xüsusi leksik qrupa daxil edilən tamamlıqlar, həmçinin təsirli konstruksiyalarda vasitə-təsirsiz obyekt ümumi mənə kəsb, mübtədalardan canlı olması və sairə bu kimi qanunauyğunluqların sırasında yer alır.

Açar sözlər: leksik-semantik, qrammatik, xüsusiyyətlər, təsirli, təsirsiz, feillər

Giriş. Qeyd edək ki, istər fransız və istər də Azərbaycan dillərində feilin mənası onun leksik-semantik və qrammatik-funksional rolunu müəyyənləşdirir. Azərbaycan dilində eyni bir feilin təsirli-təsirsiz konstruksiyalarda kəsb etdiyi leksik-semantik xüsusiyyətləri izləmək və onların fransız dilində qarşılığını müəyyənləşdirmək istərdik.

Müasir Azərbaycan dilində eyni bir feilin təsirli-təsirsiz mənələrdə işlənməsi haqda müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür. Məsələn, prof. Y.Seyidov *get, gəl, gəz, dolan, aq, keq, qalx, en, qaç, yüyür, addımla, yaşa, yat, dayan, dur, çalıq, işlə* kimi feilləri təsirsiz hesab edir. Amma bu feillərdə təsirliliyə doğru meyil olduğunu da qeyd etməyi unutmur. Biz əvvəldə *qalxmaq, enmək, aqmaq, dolanmaq* kimi məsafə bildirən feillərin həm fransız və həm də Azərbaycan dillərində təsirli-təsirsiz mənələrdə işləmə bilməsi faktını irəli sürmüşük: *Maşın yolu qalxır (təsirli). Yol yuxarı qalxır (təsirsiz). Maşın aşağı enir. Yol aşağı enir*. Prof. H.Quliyev isə *keçmək, gəzmək, aqmaq, enmək, getmək, qaçmaq, gəlmək, çıxmaq, dolanmaq, ötmək, yatmaq, qalmaq, yaşamaq, minmək* feillərinin təsirsiz olduğunu qeyd edir. Amma müəllif bu

feillərin təsirlik halında gələn sözlə işləmə bilməsi fikrini də əlavə edir [1, s.198]. Prof. Z.Budaqova isə *gəz, dolan* kimi feilləri təsirli, *qalx* feilini isə (*çıxmaq, dırmaşmaq* mənasında) təsirsiz hesab edir. Halbuki, bu feil həm fransız, həm də Azərbaycan dillərində həmin mənələrdə təsirli kimi işləmə bilər: *Il monte la route – O, yolu qalxır* (təsirli). *La route monte – Yol qalxır* (dik, dikinə)(təsirsiz). Prof. Y.Seyidov bu məsələ barədə yekdil bir fikir olmadığını qeyd edir, prof. H.Mirzəyev haqlı olaraq bu məsələ barədə müxtəlif fikirlərin meydana gəlməsinin əsas səbəbini həmin feillərin təsirlilik və təsirsizlik cəhətdən keçid prosesində olması, belə feillərin omonim və çoxmənalılığı ilə əlaqələndirir [1, s.202]. Doğrudan da, bir çox kateqoriyalar kimi, feilin təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası da tarixi kateqoriyadır. Bütün dillər kimi müasir Azərbaycan dili də uzun tarixi inkişaf prosesi keçmişdir. Bu prosesdə bir sıra feillərin mənası dəyişmiş, bununla əlaqədar olaraq onlar bir kateqoriyadan digərinə keçmiş, çoxmənalılıq kəsb etmiş, sinonim, antonim və omonim kimi özlərinə geniş yer tutmuşdur. Bu inkişaf təsirli feilə, onun subyektlə və obyektlə münasibətinə, feilin qrammatik təbiətinə, leksik-semantik mə-

* Gəncə Dövlət Universiteti. E-mail: vussala85@mail.ru

nasına, konstruksiyanın və hətta kontekstin mənasına da zaman-zaman müəyyən təsir etmiş və bunun nəticəsində hər hansı bir feil ya ona xas olan xüsusiyyətləri itirmiş, yaxud da yeni-yeni leksik, semantik və funksional mənalara kəsb etmişdir. *Acımaq, bənzəmək, bürüsmək, qırımaq, qurtarmaq, dolmaq, ərimək, incimək, hopmaq* kimi feillər tarixən təsirli mənarlarda işlənmişdir [2, s.316]. Hər iki dildə eyni təsirli feildən sonra bəzən obyekt işlənir, amma nəzərdə tutulur və istənilən halda onun əsasına barpa etmək mümkün olur. Elə hallar da olur ki, vasitəsiz obyektin konstruksiyada işlənməsi vacib hala çevrilir. Əks təqdirdə cümlə mənasızlaşır, ən yaxşı halda feilin mənası tamamlanmamış qalır. Təsirli-təsirsiz mənalı feillərdən sonra obyektin işlənməsi hansı normalarla, qanunauyğunluqlarla tənzimlənmiş faktı da bizim diqqətimizə təbii etdi. Çünki bu məqalənin aydınlaşdırılması hər iki dildə təsirli-təsirsiz mənalının konkretləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir [2, s.224].

Qeyd edək ki, əsasən təsirli olan bir sıra feillərdən sonra vasitəsiz tamamlığın işlənməsi məcburi deyil, belə ki, feilin semantikasi bu tamamlığın varlığını şübhə altına salmır. Məsələn, *mahnı-chanter, yemək-manger, kəsmək-couper, sındırmaq-casser* və s. kimi bir çox feilləri misal götürə bilərik. Bu tipli feillərlə düzəlmə təsirli konstruksiyalarda obyektin işlənməsinin vacibliyi və ya könnüllü olması faktları da bir sıra qanunauyğunluqlarla, o cümlədən dilin leksik-semantik imkanları, deyimin əsas məqsədi, feillərin leksik-semantik təbiəti ilə sıx bağlıdır. Məsələyə daha dürrüst aydınlıq gətirmək məqsədilə belə məqalələrdə feil deyil, həmin feillərin daxil olduğu konstruksiyalar üzərində təhlil aparmaq daha məqsədsəmüvafiqdir, çünki konstruksiyadan kənardə feilin təsirli-təsirsiz mənasını müəyyənləşdirmək çətinidir [3, s.128-130].

Konstruksiya daxilində feillərin təhlili

1. Təsirli konstruksiyalarda vasitəsiz obyekt ümumi məna kəsb etdikdə, aid olduğu feil ilə bütün mümkün leksik-semantik əlaqəyə girə bildiyi üçün onun cümlədə işlənməsinə imkan yaradır. Məsələn, *manger-yemək; chanter-oxu-*

maq (mahnı) feillərdən sonra vasitəsiz tamamlıqlar cümlədən kənarlaşdırıla bilər. Bu halda feilin təsirli mənasına xələl gəlmir və obyekt kontekstin köməyi ilə əsasən barpa olunur. Çünki *manger-yemək* dedikdə yalnız yeyilən şeylər nəzərdə tutulur və bu feillər yeyilən mümkün olmayan obyektlərlə əlaqəyə girə bilməz. Belə ki, *manger-yemək* dedikdə xörək, meyvə, nəyi yemək olarsa, o da ağıla gəlir. Həç kim *manger-yemək* dedikdə də, torpaq, divar və s. haqda düşünməyəcəkdir. Deməli, feilin təsirli mənası onun özünün semantikasi ilə sıx bağlıdır.

2. Vasitəsiz tamamlıq şəxs bildirdikdə onun cümlədə işlənməsi vacib deyil, amma əsasən barpa oluna bilər. Məsələn, *L'huile de poisson fortifié - Baltıq yağı gücləndirir, qüvvətləndirir* dedikdə, cümlə şübhəsiz ki, *L'huile de poisson fortifié les gens - Baltıq yağı insanların gücləndirir, qüvvətləndirir* kimi anlaşılır [4, s.18].

3. Elə vasitəsiz tamamlıqlar vardır ki, yalnız xüsusi leksik qrupa aid olmaqla xüsusi feillərlə işlənir. Məsələn, *laver-yumaq* dedikdə gündəlik ev işlərində yuyulması lazım gələn əşyalar təsəvvür edilir: paltar yumaq, döşəməni yumaq və s. Amma *laver-yumaq* xüsusi əşyalara aid edildikdə və onlar təsəvvürə gəlmədikdə vasitəsiz tamamlığın işlənməsi vacibdir: *Əli həradadır, nə edir? - Həyətdədir, maşını yuyur*. Bu cavabı sadəcə *Həyətdədir, yuyur* kimi işlətmək anlaşılmasızlıq yaradır [4, s.22].

4. Vəziyyətdə, kontekstə əsasən bərpası mümkün olan və xüsusi leksik qrupa daxil olan tamamlıqlar. Məsələn, dərmanların işlənmə qaydalarını əks etdirən əlavə qaydalarla qaralıq yerdə saxlayın, uşaqların oynatmasına yol verməmək, açarın qapağını aşağı basmaq; işləməzdən əvvəl çalxalamaq və s. bu kimi çoxsaylı xüsusi təyinatlı əşyaların işlədilmə qaydalarında vasitəsiz tamamlıq işlənir, amma onun mənası həmişə məlumdur. Yaxud: - *Donnez-moi ce que vous avez à la main - Əlinizdəkini mənə verin* dedikdə vasitəsiz tamamlıq həmsöhbətlərə situasiyadan məlumdur. Deməli, vasitəsiz tamamlığın işlənilib-ışlənməməsi kontekst və vəziyyətlə sıx bağlıdır.

5. Bir qrup feillərin semantikasi da vasitəsiz tamamlığın cümlədə iştirakını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Bu məsələdən bəhs edən dilçilərin əksəriyyəti *peler-soymaq, soyulmaq, fumer-çəkmək (siqaret və s.), couper-kəsmək, casser-qırmaq, qırılmaq, sındırmaq, sinmaq* kimi feillərlə vasitəsiz tamamlıqların işlənməməsi halının mübtədaların semantikasi ilə müəyyənləşdiyini söyləyirlər. Belə ki, mübtədalar canlı olduqda vasitəsiz tamamlıq konstruksiyada işlənməyə də bilər: *L'enfant péle la banane - Uşaq bananı soyur. Son fils fume une cigarette - Onun oğlu cigarettə çəkir. Je coupe la viande - Mən əti kəşirəm* kimi konstruksiyalarda mübtədaların canlı olması tamamlıqların konstruksiyadan kənarlaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır. Bu konstruksiyaları *Son fils fume. Je coupe* və s. kimi işlətmək mümkündür. Halbuki bu qrupa daxil olan feillərin subyekt cəmsiz olduqda, ümumi qayda üzrə vasitəsiz tamamlıq iştirak edə bilməz, çünki feil təsirsiz məna kəsb edir: *Notre cheminée fume bien - Bizim soba yaxşı çəkir. La soupe fume - Şorba*

buğlanır. Le pain fume - çörək buğlanır. Mon couteau ne coupe pas - Bıçağım kəsmir və s.

Nəticə. Deməli, bir qrup feillər üçün təsirli-təsirsiz qarşılıqlı mübtədaların canlı/cəmsiz oppozisiyası ilə şərtlənir. Qeyd etmək vacibdir ki, hər iki dildə bu qrupa daxil olan feillərin sintaktik-semantik xüsusiyyətləri uyğundur: *fumer-çəkmək (siqaret və s.), couper-kəsmək* konstruksiyaya daxilində məlum səbəblərdən hər iki feil həm təsirli, həm də təsirsiz mənarlarda işlənə bilər. *Fumer* feilinin Azərbaycan dilinə *buğlanma* mənasında tərcümə olunmasına gəlincə, qeyd edək ki, *çəkmək* və *buğlanmaq* semantik baxımdan təxminən eynidir, *buxarı, soba çəkir* dedikdə buxarın, sobanın üstünü kənarlaşdırması ifadə olunur. *Buğlanmaq* feili ilə də buxarın, hərəratın şorbada, isti, yenicə bişmiş çörəkdən kənarlaşdırılması anlaşılır. Amma *peler-soymaq, soyulmaq, casser-qırmaq, sındırmaq; qırılmaq, sinmaq* feilləri Azərbaycan dilində təsirli və təsirsiz mənarlarda morfoloji və semantik baxımdan fərqli formalara malikdir və konstruksiyaya daxilində təsirli-təsirsiz oppozisiyası yaratmır.

ƏDƏBİYYAT

1. Z.I.Budaqova. Feillərin lüğəvi məna qrupları. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, II c. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1980.
2. H.Mirzəyev. Müasir Azərbaycan dilində feil: Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı, 1986.
3. H.Quliyev. İdarə əlaqəsi. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1981.
4. G.J.Tamine. Introduction à la syntaxe (suite). Les fonctions nominales: les complément du verbe // L'Information Grammaticale, 1984, N 21.

THE TRANSITIVE AND INTRANSITIVE VERBS IN DIFFERENT LANGUAGES AND THEIR EQUIVALENCES (in the Azerbaijani and French languages)

Summary

The meaning of the verb determines its lexical-semantic and grammatical-functional role in the Azerbaijani languages. To follow the lexical-semantic characteristics assuming in transitive and intransitive structure of the same verb in the Azerbaijani language and to determine their equivalent in the French language is very important. The different considerations about using in the transitive and intransitive meaning of the same verb in the Azerbaijani language have been nominated. But it is not obligatory the using of the direct object after some transitive verbs. The verbs create some regularities under the structure. Depending on the presence of semantics of verbs on the direct object in sentence, having common sense of direct object and others are part of these regularities.

Key words: lexical-semantical, grammatical, features, transitif, intransitif, verbs

**ПЕРЕХОДНЫЕ И НЕПЕРЕХОДНЫЕ ГЛАГОЛЫ НА
РАЗНЫХ ЯЗЫКАХ И ИХ ЭКВИВАЛЕНТЫ**
(азербайджанском и французском языках)

Резюме

На французском и азербайджанском языках значение глагола определяется его лексико-семантической, грамматико-функциональной ролью. В азербайджанском языке очень важно исследовать лексико-семантические особенности глаголов переходных и непереходных конструкций и определить противопоставление на французском языке. В азербайджанском языке были выдвинуты различные версии использования одного и того же глагола переходном и непереходном смысле. Но одно точно, что после некоторых переходных глаголов использование прямого дополнения не обязательно. В пределах конструкций глаголы создают следующие закономерности: семантика некоторых глаголов зависит от использования прямого дополнения. В предложении возможность восстановления темы по контексту и по ситуации и в специальную группу, в которую они входят, еще когда посредственный объект имеет общий смысл в переходных конструкциях: вступают в лексико-семантические отношения с глаголом и используются в предложении, необходимость использования в прямое дополнение если она не личность, но может легко восстанавливаться, если подлежащее живой, то создает хорошие условия для удаления из предложения некоторых дополнений, использование личных глаголов, входящих в лексическую группу, занимает место в этой закономерности.

Ключевые слова: лексико-семантическое, грамматическое, особенность, переходные, непереходные глаголы